

Drie oude bossen in de Baronie van Breda

CHR. BUIKS

Over de geschiedenis van de Brabantse bossen is nog maar weinig geschreven. Een enkele jaren geleden verschenen werk over de Nederlandse bosgeschiedenis (Buis, 1985) bevat vrijwel niets over de bossen in het zuiden van Nederland. Beter kan men, om een indruk te krijgen van de historie van de bossen in onze provincie, dan ook een recent Vlaams werk raadplegen (Tack, Van den Breemt en Hermy, 1993).

Het huidige landschap van de Baronie vertoont niet veel overeenkomst met de toestand die eeuwenlang op de zandgronden heerste. Overal zijn de enorme heidevelden bebost, evenals de talrijke zandverstuivingen. Hierdoor is er tegenwoordig veel meer bos dan rond het jaar 1700 of 1300. Het bekende Mastbos bij Ginneken werd begin 16e eeuw ingezaaid op heidegronden. Dit is dus een relatief oud bos vergeleken met de bossen die pas in de 18e en 19e eeuw aangelegd zijn, zoals de meeste mastbossen in de Baronie.

Veel ouder dan het Mastbos zijn het Liesbos, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos. Die bossen waren eeuwenlang in bezit van de Heren van Breda en bleven daardoor gespaard voor totale verwoesting, een lot dat alle andere bossen in de Baronie uiteindelijk trof. Het Liesbos ligt in de voormalige gemeente Princenhage, het Ulvenhoutse Bos en het Chaambos in de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken. Deze drie bossen liggen allemaal op lage, natte gronden. Dit is vooral bij het Liesbos ook tegenwoordig nog direct te merken: na een regenperiode zijn de paden er vrijwel onbegaanbaar door de gladde leem. De lage ligging heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het behoud van de drie hierna te behandelen bossen.

Na de laatste IJstijd, die circa 10.000 jaar geleden eindigde, kwamen vanuit het zuiden wilg en berk de open, postglaciale vlakke te veroveren. Na verloop van tijd kwam er door het voortdurend stijgen van de temperatuur ook ruimte voor soorten als eik, hazelaar, iep, els en linde. Er ontstond een gemengd loofbos, dat 7500 jaar geleden reeds in optima forma in ons land aanwezig was. Wanneer die bossen door de mens vernietigd zijn, is niet goed bekend. In de Karolingische tijd, in de 11e-12e eeuw met zijn sterke bevolkingstoename, maar mogelijk ook al in de Romeinse tijd, zullen er grote aanslagen op de bossen gepleegd zijn. Behalve door onderzoek van stuifmeelkorrels, kan men de aanwezigheid van de bossen ook traceren aan de hand van toponiemen met het element *lo*, *hout*, *bos*, *stok* of met de naam van een boomsoort.

Opvallend is dat een belangrijk deel van de nederzettingen in de Baronie is samengesteld met hout: Hulten (1293: Hoelten), Heusdenhout (1303: Hosenholt), Ulvenhout (1311: Ulvenholti), Houtgoor (1502: Houtgoir), Oosterhout (1213: Osterholt), Varent (1325: Varnt), Den Hout (1311: den Houte), het Hout (1296: de Houte) en Wernhout (1295: Worenhout) (Buiks, 1985, p. 50). Deze nederzettingen zullen ontstaan zijn door kappen/beweiden van een hoog, opgaand bos. Als element van een individuele veldnaam komt hout vrijwel alleen in het toponiem Elshout voor, mogelijk een aanwijzing dat 'houten' vooral op moerassige gronden groeiden. Deze naam vinden we in wel vijf dorpen in de Baronie.

Lo, een 'bosje op hoge zandgrond' duidt waarschijnlijk een ander type bos aan dan *hout*, meer een dun, reeds ietwat gedegeneerd bos

met open plekken. In plaatsnamen vinden we lo terug in Baarle (1129: Barle), Oekel (1187: Ocle), Sprundel (1297: Sprende), Bavel (1299: Bavele), Vrachelen, Oordel, Postel, Castelré enz. (Buiks en Leenders, 1993).

Het derde en jongste woord om bossen aan te duiden is het ons nu nog goed bekende woord bos, een woord dat in het Middelnederlands vooral gebruikt werd voor struikgewas. Vanaf de 13e eeuw ging dit woord de oudere termen hout en lo vervangen (Van Passen, 1961, p. 107).

In middeleeuwse akten wordt bos aangeduid als *silva* of *nemus*. Zo hoorde bij de in de 8e eeuw aan Willibrord geschonken villa's meestal een *silva*, bijvoorbeeld bij Alphen (Ganshof, 1954, p. 15). Een eerstvolgende vermelding van een *silva* vinden we pas eeuwen later: 1236 *Silvam nostram de Cambe* (Cerutti, 1956, p. 170) en dan nog weer ruim 30 jaar later: *silva que vocatur Liesche* (Van Goor, 1970, p. 389). In 1280 vinden we dan voor het eerst de term bos in plaats van *silva*: Verdebosch (Voortbos) bij de Teteringsedijk in Breda. Bos komt ook voor als element van nederzettingnamen, zoals in Boshoven (Alphen/Baarle) en Eikelenbos (Baarle).

HET LIESBOS

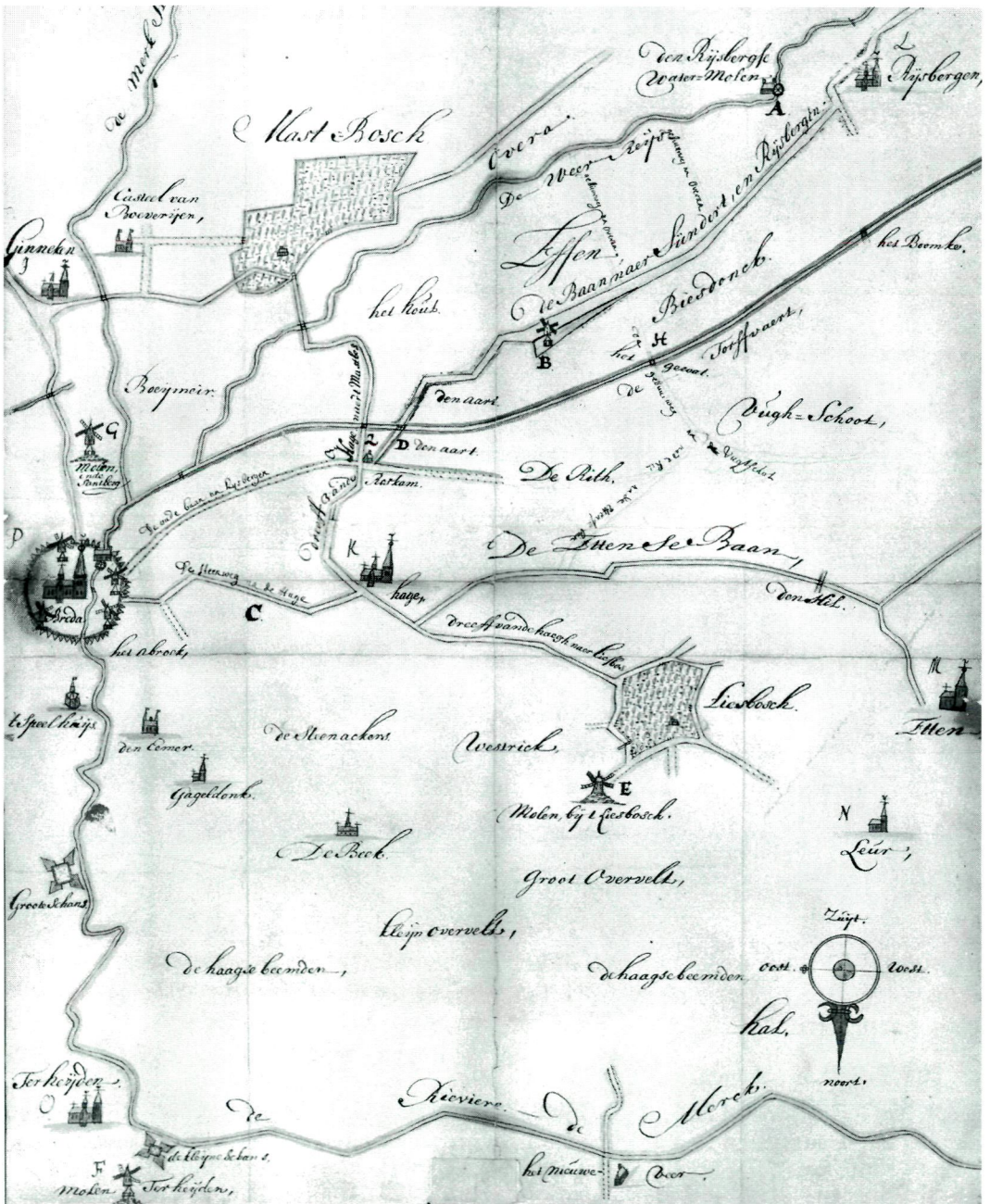
Het Liesbos ligt op de grens van Princenhage en Etten. De bodem is sterk leemhoudend, zodat het bos in vroeger tijd – en ook tegenwoordig nog – in natte perioden moeilijk toegankelijk was. De oppervlakte bedraagt nu ongeveer 225 ha. In 1308 was de oppervlakte 50,5 bunder en niet 150,5 bunder, zoals in het regest van de betreffende oorkonde staat (Cerutti, 1956, p. 87). Bij het bos hoorde ook nog een hoeve (12 bunder) heide, zodat het totaal 62,5 bunder bedroeg. De omvang was in 1502 toegenomen tot 96 bunder ofwel 125 ha. In 1619, toen landmeter Rudd het bos in kaart bracht, was het 114 bunder, een kleine 150 ha. Bekend is dat het bos in 1622 aanzienlijk werd vergroot. Landmeter Coolen maakte in 1782 een kaart van het Liesbos. De oppervlakte bedroeg toen 175 bunder (232 ha.): iets groter dan tegenwoordig.

In de oudst bekende akte over het Liesbos, *dBosce van Lies*, uit 1308, wordt dit bos door de toenmalige heer van Breda, Raso III, overgedragen aan het kapittel van de Grote Kerk van Breda. Zoals gebruikelijk in dergelijke akten, wordt geen koopsom genoemd, maar wel de cijns die de koper jaarlijks op moest brengen. In dit geval bedroeg deze erfcijns 3 oude penningen Leuvens per bunder. In 1699 moest het kapittel aan de heer van Breda nog 12 schellingen betalen, dat staat althans in het cijnsboek, maar dat is een anachronisme, want de heer van Breda bezat toen het hele Liesbos en het kapittel bestond toen niet meer. Het opgegeven cijnsbedrag zou overeenkomen met een oppervlakte van 144:3 = 48 bunder (een schelling is 12 penningen). De in de akte genoemde oppervlakte was 50 bunder, dus dat klopt niet helemaal.

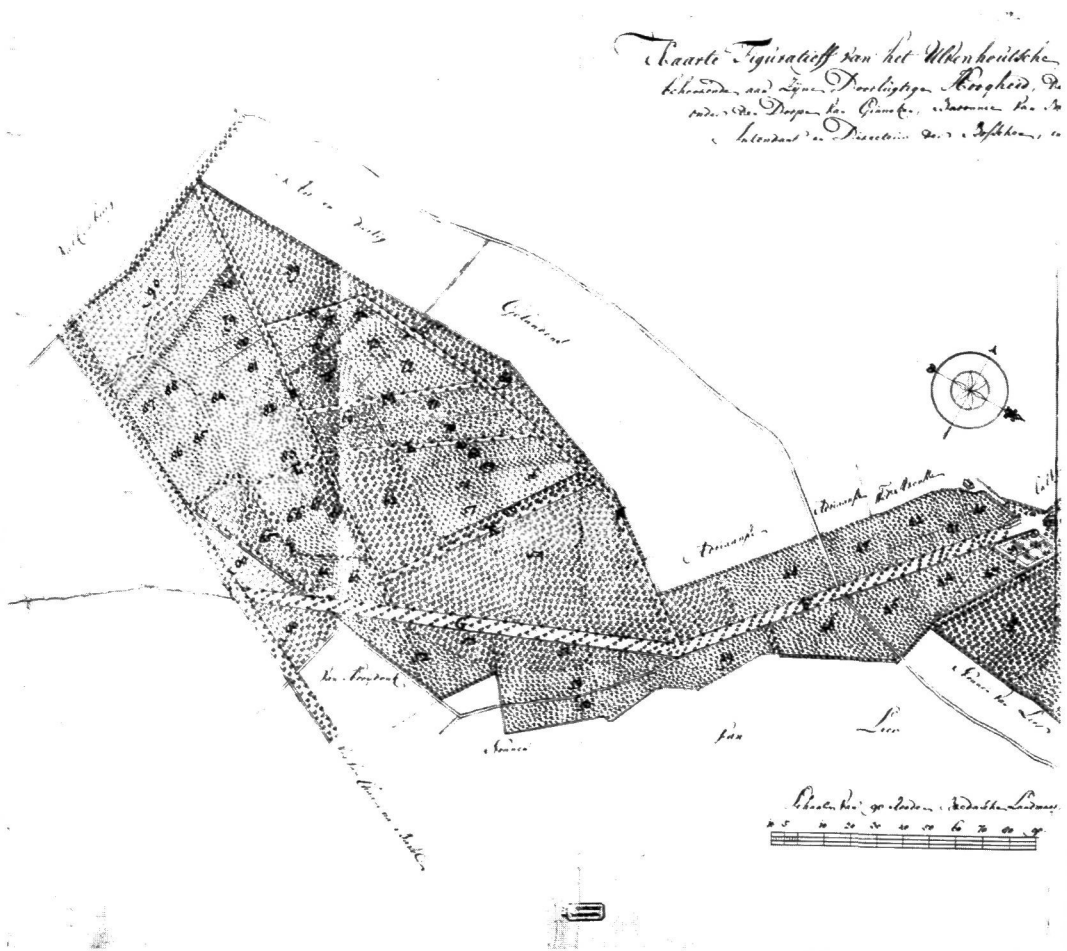
Het kapittel gaf het Liesbos tegen erfcijns uit aan diverse eigenaren. Het preciese verloop van de 15e-eeuwse overdrachten is moeilijk te volgen, omdat er transacties plaatsvonden waarbij slechts de helft van het Liesbos betrokken was, zonder dat dit in de tekst duidelijk geformuleerd werd. In 1502 blijken diverse eigenaren hun aandeel in het bos overgedragen te hebben aan de rentmeester van de heer van Breda. Uiteindelijk blijkt het hele bos weer bezit te zijn van de heer van Breda. In de 19e eeuw kwam het bos terecht bij prins Frederik en na diens overlijden bij de domeinen van de staat.

In de 15e eeuw lijkt het bos ook als een soort 'gemeynte' te zijn gebruikt. Bij een boerderij op Creylaer behoorde in 1415 althans een recht ter grootte van 1/6 part van het Liesbos. Dat zal wel een recht zijn geweest op beweiding. De formulering lijkt in elk geval sprekend op die welke toegepast wordt bij rechten op gemeenten.

Het Liesbos diende in de eerste plaats voor de houtproductie. Daarnaast was het gedurende de periode dat het in bezit was van de heren van Breda ook een warande: het wild werd beschermd om later bejaagd te kunnen worden. Het hele bos was omgeven door een wal met een sloot opdat de dieren niet zouden ontsnap-

Kaart van het grondgebied van Princenhage met het Liesbos en het Mastbos, 18e eeuw. ARA Den Haag, Inventaris Hingman, nr. 1656.

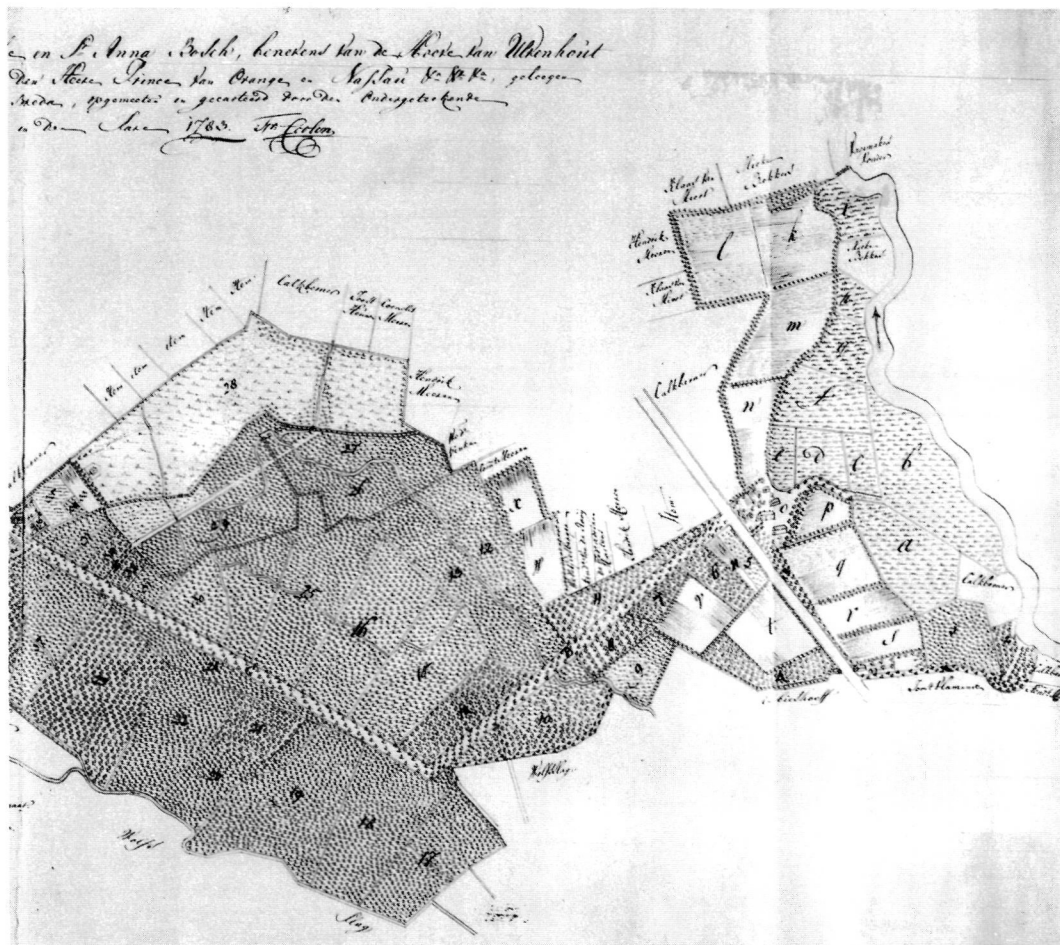

Kaart van het Ulvenhouts Bos, de Hoeve van Ulvenhout en het Annabos, Fr. Coolen, 1783. ARA Den Haag, Inventaris Hingman, nr. 1678 (zie voor het rechterdeel van de kaart p. 81).

pen en het vee het Liesbos niet kon beschadigen. Dat er toch wel eens wild ontsnapte blijkt uit een beschikking uit 1705 van de 'raad en rekeninge' (die het beheer over de domeinen in de Baronie had). Deze gaf de schout het recht *wilde swijnen, herten en wilt gedierte* neer te schieten als het buiten het Liesbos in het graan van de boeren werd aangetroffen. Een ordonnantie van 1520 bepaalde dat binnen het bos

niemand en sal moghen jaghen oft doen jaghen op oft ontrent Liesbosch op eenighe herten, hinden, reeden, deynen [damherten], wilde verckens oft ander groot wiltbraet, noch daer nae schieten oft in eenigher maniere vanghen ende dat op een verbeurte van xxx carolus guldens..

De plantengroei kan soms een indicatie geven over de ouderdom van een bos. Voor het Liesbos zou men dan kunnen denken aan de aanwezigheid van de Boswederik, een soort die gebonden is aan oude bossen op vruchtbare grond. Binnen het Liesbos lagen ook akkers en weilanden. Ook werd er rogge gezaaid tussen jonge aanplant van bomen. Als de rogge ook het jaar

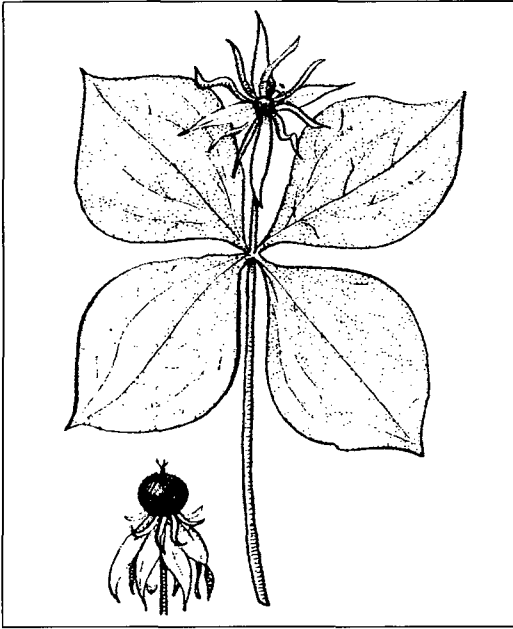
daarna nog opkwam, door uitgevallen korrels, sprak men van rijselfkoren. Dit stond uiteraard maar dun en bracht weinig op.

Vanaf de 18e eeuw zijn er over het bomenbestand in het Liesbos veel gegevens beschikbaar. We weten in welke perken eiken, beuken en essen stonden en hoe oud de bomen waren. Boomsoorten als tamme kastanje, populieren, elzen en wilgen worden veel minder genoemd. In een overzicht van 1819 worden als oudste bomen eiken genoemd in het perk *Den Nieuwen Akker*, die dateerden uit 1740 en dus bijna 80 jaar oud waren. Echte woudreuzen waren dus niet te vinden in het Liesbos van die tijd. Op de

kaart van 1782 blijken ook al weinig oude bomen voor te komen.

Behalve opgaand bos was er ook veel schaarhout, dat meestal elke 7 jaar gekapt werd. Dit hout kon worden gebruikt voor de winning van run (de in het voorjaar afgeschilde schors), voor boerengeriefhout en voor mutsaard (takkenbossen). In de 18e eeuw werden veel nieuwe bossen aangeplant of gezaaid op heidevelden en ook wel op slechte akkers.

De naam Liesbos verwijst naar de ligging van het bos nabij het gehucht Lies. Enkele oude namen voor delen van het Liesbos zijn: *Noytkensbos* en *tVorste Bosch* (1502) en de *Sceydinghe*

Eenbes, een merkwaardige bosplant, die meer opvalt door zijn krans van vier bladeren dan door zijn bloemen. Tegenwoordig beperkt tot enkele groeiplaatsen in het Ulvenhoutse Bos en op het landgoed Honsdonk, ten zuiden van Ulvenhout.

van Liesbosch (1530). Noytke is een verkleinwoord van Nout, betrekking hebbend op Nout Hey, die het bos van het kapittel van Breda huurde. Vorste en sceydinghe verwijzen naar een ligging nabij de grens van het Liesbos. Opmerkelijk is dat vrijwel alle wegen in het Liesbos in 1819 als dreef worden aangeduid. Veel namen zijn helder: de Drie Dreeven, Toorn Dreef, Nieuwe Dreef, Ettens Dreefke en Huys Dreef (het boswachtershuis). De Qualster Dreef is genoemd naar de lijsterbes (kwalster) en de Asch Dreef mogelijk naar begroeiing met essen. De Schooneboomsdreef dankt haar naam waarschijnlijk aan de mooie opgaande bomen en de Morteldreef lag bij het perk de Mortel. Om het vee uit het bos en het wild erin te houden stonden aan het uiteinde van de dreven hekken, hier vekens genoemd. De namen van de perken zijn

in veel gevallen eenvoudig te verklaren: den Bremt (plaats waar brem of bramen groeien), de Mortel, Groote en Kleyne Rijgerij, Huiscavel, Kerkeheiken, Schooneboomsperk, Nieuwen Akker, de Geer, den Prinsenakker, de Veldekens en het Koeiengat.

De boswachter moest vooral vee en stropers uit het bos houden. Tegen het drijven van vee in de bossen van de heer van Breda werden geregeld plakaten uitgevaardigd. In 1565 wordt een boete gesteld van 11 stuivers op het drijven van een *peert, koye, verre, rundt oft veulen* in die bossen en voor een *calfende vercken* 3 stuivers, terwijl de boete voor een *schaep, oye oft lam* 1 oort (stuiver) bedroeg. Was men zo brutaal om de dieren bij nacht in het bos te drijven, dan was de boete dubbel zo hoog. Als iemand de wallen rondom de bossen beschadigde of de vekens kapt maakte volgde een boete van 20 stuivers (bij nacht het dubbele).

HET ULVENHOUTSE BOS

Ten oosten van Ulvenhout ligt het Ulvenhoutse bos, op de grens met Bavel tegen de Bavelseley. De bodem bestaat uit sterk lemig fijn zand en beekafzettingen. Het bos is evenals het Liesbos voor een groot deel moerassig en in tijden van zware regenval moeilijk toegankelijk.

In 1575 had het bos een oppervlakte van 90 bunder (117 ha) (Pater Placidus, 1952), terwijl het aangrenzende Annabos toen ongeveer 25 bunder besloeg. In 1745 was het oppervlak gestegen tot 148 bunder (Van Goor, 1970, p. 371), terwijl het in het begin van de 19e eeuw 122 bunder mat (Van der Aa, 1845). De opgegeven grootte voor 1745 is waarschijnlijk niet betrouwbaar, daar het in 1819 slechts een omvang had van 83 bunder. Mogelijk heeft de opgave van 1745 betrekking op de combinatie van het Ulvenhoutse bos en een deel van het Annabos (in 1819 was dat 64 bunder groot) respectievelijk het Nieuw Bos (59 bunder).

Waarschijnlijk is de heer van Breda eeuwenlang de enige bezitter van het bos geweest. In 1422 wordt in een rekening melding gemaakt

In 1819 werden alle perken van het Ulvenhoutse bos beschreven voor wat betreft de soorten, ouderdom enz. Naar planten zijn genoemd: het Eykeperk, Bundberg en Heyberg. Bunt is in de Baronie de naam voor Pijpestrootje: dit gras werd wel gebruikt als dakbedekking. Terreinnamen zijn: de Donk, het Moerken, Moerkens Laagte, den Driehoek, den Ouden Dijk en het Heiveld. Dan waren er nog de Koe-weide, Boschbeemd, Groote Kavel, Beense Bosch, Stormberg en het Vinkenslag. Beense Bosch en Stormberg bevatten waarschijnlijk persoonsnamen.

De wegen werden, evenals in het Liesbos, met dreef aangeduid. Men kende er de Huisdreef (boswachtershuis), de Nieuwe Dreef, het Donkdreefje, het Wolfslaardreefje, het Flamboosedreefje (sic), het Oud- en Nieuw Strikkendreefje en het Bavelisdreefje.

De boswachters van het Ulvenhoutse bos hadden ook het beheer over het Annabos, Chaambos, Oud Hof (bij de Prinsenhoeve te Ulvenhout) en het Lijndonksbos, allemaal bossen die in het bezit van de heer van Breda waren en in de omgeving van Ulvenhout lagen.

HET CHAAMBOS

Dit bos (niet te verwarren met de jongere Chaamse Bossen tussen Gilze en Chaam) ligt in het zuiden van de voormalige gemeente Nieuw-Ginneken tegen Gilze aan, in de richting van Chaam (Gilze ligt hier als een wig tussen Chaam en Ginneken).

De bodem bestaat uit beekbezinking en sterk lemig fijn zand. De hoogteverschillen in het Chaambos zijn aanzienlijk. In het zuidelijk deel, waar een zijtakje van de Chaamse Beek stroomt, is de bodem enkele meters lager dan meer naar het noorden.

In 1236 wordt het Chaambos voor het eerst vermeld. Het blijkt dan in het bezit te zijn van de abdij Thorn: *silvam nostram de Cambe que silva beate Marie dicitur situa in parrochiam de Gilse*. Het wordt dan dus Heilige Mariabos genoemd, naar de patrones van de abdij. De abdij

De Slanke Sleutelbloem werd vroeger wel uitgestoken en overgebracht naar stadstuinen. Vergeleken met vroeger is de soort zeer sterk achteruitgegaan. Zo is ze vrijwel verdwenen uit het Ulvenhoutse Bos.

draagt het in erfpacht over aan het toen nog jonge klooster Tongerlo (Cerutti, 1956, p. 17) waarschijnlijk om het te vrijwaren van aanspraken door de heer van Breda, die er in 1238 begeerig zijn oog op had laten vallen. In een oorkonde van 1238 werd namelijk bepaald dat op de houtwas van het bos niemand, ook niet de heer van Breda, rechten kon doen gelden. Op nog onopgehelderde wijze moet het bos toch in bezit van de heren van Breda zijn gekomen.

Over de begroeiing en de dierenwereld in dit bos zijn zeer weinig gegevens bekend. Aan de hand van de naam Varkensbos zou men de aanwezigheid van wilde varkens kunnen afleiden. De plantenwereld zal vroeger ongetwijfeld zeer

soortenrijk geweest zijn, gezien de landschappelijke afwisseling van het gebied. In het vochtige dal zullen soorten als Witte Rapunzel, Slanke Sleutelbloem en andere bosplanten als genoemd bij het Ulvenhoutse bos een plaats gevonden hebben.

Het grootste gedeelte van dit bos bestond uit schaarhout. In de tweede helft van de 18e eeuw werden jaarlijks diverse kavels verpacht aan de meest biedende.

Als perken van het Chaambos worden rond 1750 genoemd Den Leegen Cavel, de Middelste Leegt, De Voorste en Achterste Heyberg en de Leege Leegt.

Three old woods in the Baronie van Breda
The Baronie van Breda (in the province of Noord-Brabant) some woods date back to the Middle Ages. The three woods discussed, Liesbos, Ulvenhoutse bos and Chaambos, still exist due to their relative inaccessibility caused by wet conditions in the first place. Secondly, these woods were owned by the 'heren van Breda' (local gentry) for centuries and were used for forestry and hunting, which safeguarded them from drastic changes.

NOTEN

- 1 ARA Den Haag, Inventaris Hingman nr. 1670. Fotokopie in Gemeentearchief Breda nr. 1963-251.
- 2 Gemeentearchief Breda, Rechterlijk Archief Princenhage, inv.nr. 132, f. 154
- 3 ARA Den Haag, Inventaris Hingman nr. 1671.
- 4 ARA Den Haag, Archief van de Nassause Domeinen, inv.nr. 1026, f. 420
- 5 Gemeentearchief Breda, Afd. IV-15, 1 (Collectie Van Rhenen), pp. 109v-114v.
- 6 ARA Den Haag, Archief van de Nassause Domeinen, inv.nr. 1026, f. 1
- 7 RA Noord-Brabant, Archieven van de rentmeesters der Domeinen van prins Frederik en hun opvolgers, nr. 33.

LITERATUUR

- AA, A.J. VAN DER (1845). Geschiedkundige beschrijving van de stad Breda en hare omgeving.
- BUIKS, CHR. (1985). Middeleeuws landschap in de Baronie van Breda. Poging tot reconstructie aan de hand van oude veldnamen. In: Brabants Heem 37, pp. 27-34, 50-58.
- BUIKS, C.J.M. EN K.A.H.W. LEENDERS (1993). Nederzettingenamen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad.
- BUIS, J. (1985). *Historia forestis*, Nederlandse bosgeschiedenis. Utrecht.
- CERUTTI, F.F.X. (1956). Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en land van Breda, I.
- FABIUS, G.C.A. (1928). Het Ulvenhoutsche Bosch, Breda-nummer van de Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging.
- GANSHOF, F.L. (1954). Grondbezit en gronduitbating tijdens de Vroege Middeleeuwen in het noorden van het Frankische rijk en meer bepaald in Toxandrië. In: Brabants Heem 6.
- GOOR, TH.E. VAN (1970). Beschrijving der stad en lande van Breda. Oorspronkelijk: Den Haag, 1744.
- KNIPPENBERG, H. (1955). De plaatsnaam Enschoot. In: Brabants Heem 7, p. 126.
- MERKELBACH VAN ENKHUIZEN, L. EN A. HALLEMA (1941). Geschiedenis der gemeente Ginneken en Bavel.
- PASSEN, R. VAN (1961). Bos en hout. In: Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde en Nederzettingsgeschiedenis te Amsterdam. 37.
- PATER PLACIDUS (1952). De opbouw van de Spaanse vloot in 1572-1576. In: De Oranjeboom 5.
- TACK, G., P. VAN DEN BREM EN M. HERMY (1993). Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie. Leuven.
- WEEDA, E.J., R. WESTRA, CH. WESTRA, T. WESTRA (1987). Nederlandse oecologische flora. Wilde planten en hun relaties. 2.